

Εἰσαγωγή

«Ἡ μεγαλύτερη φυσιογνωμία τῶν γραμμάτων τοῦ ἐνδέκατου αἰώνα καὶ ἴσως ὀλόκληρης τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας»· «ὁ πλέον πνευματώδης, παιγνιώδης καὶ πρωτότυπος βυζαντινὸς συγγραφέας ... ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ καλὰ φυλαγμένα μυστικά στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία»· «ἓνα ἐνδιαφέρον μίγμα λογίου, ἐπιδειξιμανῆ καὶ ἐκπροσώπου τῆς πολιτικῆς καὶ θεολογικῆς ὀρθόδοξης τάξης πραγμάτων»· «μία τυπικὰ βυζαντινὴ ψυχὴ, ὅπου συνυπάρχουν τὰ ὑψηλότερα ψυχικὰ χαρίσματα μὲ τὴν ἀπόλυτη μετριότητα χαρακτῆρα σὲ μιὰ ἄκρως δυσάρεστη μίξη»· «φιλόσοφος ... μόνος ἐναντίον ὅλων ... ποιητής»· ἀπαράμιλλος τὴν γλῶτταν (ἀσύγκριτος στὴν τέχνη τοῦ λόγου)· δυσάρεστος ἄνθρωπος καὶ ὑπαύχην (ἓνας δυσάρεστος καὶ ἀλαζονικὸς ἄνθρωπος)· κἀγὼ μὲν ἐκ πολλῶν εἶς· εἰ δέ μοι τις ἀναγινώσκει τὰς βίβλους, πολλοὶ ἐξ ἑνὸς γένοιτο (καὶ ἐγὼ εἶμαι μὲν ἓνας, φτιαγμένος ἀπὸ πολλούς· ἀλλὰ ἂν κάποιος διαβάσει τὰ βιβλία μου, πολλοὶ μπορεῖ νὰ προκύψουν ἀπὸ τὸν ἓνα).

Οἱ παραπάνω φράσεις, ἀπὸ μελετητὲς τοῦ Βυζαντίου καὶ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, εἶναι ἀπλῶς ἓνα δεῖγμα ἀπὸ τοὺς πάμπολλους, συνήθως ὑπερβολικοὺς, καὶ ἀντικρουόμενους χαρακτηρισμοὺς ποὺ μπορεῖ νὰ διαβάσει κανεὶς γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλό, τὸν Κωνσταντινουπολίτη ρήτορα καὶ φιλόσοφο ποὺ ἔζησε καὶ ἔδρασε τὸν ἐνδέκατο αἰώνα.¹ Ἡ τελευταία φράση προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ψελλό, ποὺ ὑπαινίσσεται ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ Ψελλοί. Καὶ ὄντως. Γιὰ κάποιους, ὁ Ψελλὸς εἶναι ἓνας ἐγωκεντρικὸς σοφιστής, ἓνας τυπικὸς βυζαντινὸς αὐλικός· κι αὐτὸ γιατί ταυτίζονται τὸ ὄνομά του μὲ μιὰ δουλοπρεπή, ἀνούσια καὶ ἀνειλικρινὴ φλυαρία (ὅπως ἀντιλαμβάνονται τὴν παρεξηγημένη ρητορικὴ), ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐπικρατοῦσε σὲ

¹ Μὲ τὴ σειρά ποὺ παρατίθενται: Λουγγῆς 1998: 273-275· Kaldellis 2006β: 217 καὶ 233· Conley 2005: 680· Charles Diehl, «Préface», στὸ Renauld 1926: ii-iii· Πάνου 1998: 119 καὶ 171· Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, Ἐπιστ. 27· Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἱστορία 296· Ψελλός, Περὶ χαρακτῆρων συγγραμμάτων τινῶν 52,4-9.

περιβάλλοντα έξουσίας κατά τὸν Μεσαίωνα. Γιὰ ἄλλους, ὁ Ψελλὸς πρωταγωνιστεῖ στὴν πολιτισμικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου· εἶναι ἓνα εἶδος κοσμικοῦ ἀγίου σὲ ἓναν προνεωτερικὸ κόσμον ποὺ (καὶ πάλι ὑποτίθεται) ἀσφυκτιᾷ ἀπὸ τὸν θεοκεντρικὸ συντηρητισμὸ του. Σὲ αὐτοὺς τοὺς ἀναγνώστες, τὰ γραπτὰ τοῦ Ψελλοῦ δίνουν τὴν αἴσθησιν ὅτι στὸ Βυζάντιο ὑπάρχει καὶ μιὰ μὴ θρησκευτικὴ — δηλαδὴ (μὲ μοντέρνα κριτήρια) μὴ μεσαιωνικὴ— λογοτεχνία καὶ σκέψη· ἔτσι ὁ Ψελλὸς σηματοδοτεῖ μιὰ μορφή βυζαντινοῦ «ἀνθρωπισμοῦ», «ἀναγέννησης» καὶ «διαφωτισμοῦ».²

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ψελλὸς εἶναι μιὰ ἐμβληματικὴ προσωπικότητα γιὰ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὸ Βυζάντιο. Στὴ σχετικὰ πρόσφατη καταλογογράφηση τοῦ συνολικοῦ του ἔργου, τῆς χειρόγραφης παράδοσός του ἀλλὰ καὶ τῆς νεότερης βιβλιογραφίας, ὁ Paul Moore κατέγραψε 1.176 αὐτοτελεῖ κείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων πάνω ἀπὸ 160 ψευδεπίγραφα ἔργα (κάτι ποὺ καταδεικνύει τὸ κύρος ποὺ συνόδευε τὸ ὄνομα τοῦ Ψελλοῦ), περίπου 1.790 βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα μὲ ἓνα ἢ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα (ποὺ εἴτε παραδίδονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ψελλοῦ εἴτε ὄχι), καὶ περίπου 1.300 ἐκδόσεις, μεταφράσεις (ἢ ἀρχαιότερη, στὰ γεωργιανὰ, χρονολογεῖται στὸν δωδέκατο αἰῶνα), μελέτες, βιβλία καὶ ἄρθρα ποὺ ἀφοροῦν τὸν Ψελλὸ καὶ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς τυπογραφίας (ξεκινώντας τὸ 1497) ἕως καὶ τὸ τέλος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.³ Ἀπὸ αὐτὲς τίς δημοσιεύσεις, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ μεταφράσεις σὲ δεκατρεῖς γλώσσες τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ψελλοῦ, ἑνὸς ἱστοριογραφικοῦ ἔργου, ποὺ πρωτοτυπώθηκε τὸ 1874 καὶ εἶναι τὸ μοναδικὸ βυζαντινὸ κείμενο ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 600 μ.Χ. καὶ ἔχει προσελκύσει τέτοιο παγκόσμιον ἐνδιαφέρον.⁴ Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἀναφορὲς γιὰ τὸν Ψελλὸ μπορούμε νὰ συναντήσουμε καὶ

² Ἐπισκοπήσεις τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας γιὰ τὸν Ψελλὸ: Ljubarskij 2001: 187-212 = 2004: 11-22 (ἓνα βιβλίον σταθμὸς γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Ψελλοῦ)· Kaldellis 2006β· Καρπόζηλος 2009: 25-185 (μὲ ἐστίαση στὴ Χρονογραφία).

³ Βλ. Moore 2005 (βλ. λήμμα 583 γιὰ τὴ μετάφραση στὰ γεωργιανὰ).

⁴ Λατινικὰ (δέκατος ἐβδόμος αἰῶνας, σὲ χειρόγραφη μορφή· ἀπὸ τὸν Γάλλο πατρολόγο François Combéfis)· γαλλικὰ (1926-1928)· τσεχικὰ (1940)· ἀγγλικὰ (1953)· ρωσικὰ (1978)· ἰταλικὰ (1984)· σουηδικὰ (1984)· πολωνικὰ (1985)· τουρκικὰ (1992)· νέα ἑλληνικὰ (δύο μεταφράσεις: 1992-1993 καὶ 1993)· βουλγαρικὰ (1999)· ἰσπανικὰ (2005). Νέα ἐκδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Diether R. Reinsch κυκλοφόρησε τὸ 2014 καὶ μὲ μετάφραση στὰ γερμανικὰ ἀπὸ τοὺς Roderich καὶ Ljuba H. Reinsch-Werner τὸ 2015.

σὲ κείμενα ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸν στενὰ ὀριζόμενο ἐπιστημονικὸ λό-
γο: σὲ ἀναγεννησιακὰ μυθιστορήματα, στὸν Coleridge, στὸν Σεφέρη,
στὸν Auden καὶ σὲ ἄλλους λογοτέχνες.⁵

Ὁ Ψελλὸς εἶναι λοιπὸν ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ πολυδιαβασμένους
Ἑλληνας συγγραφεῖς τοῦ Μεσαίωνα. Ἡ ἀπήχηση αὐτῆ δὲν εἶναι τυ-
χαία. Ἐγραψε σχεδὸν γιὰ κάθε θέμα, καλλιεργώντας ὅλα σχεδὸν τὰ
βυζαντινὰ λογοτεχνικὰ εἶδη. Τὰ φιλοσοφικὰ του κείμενα ἀποτελοῦν
ἀνεκτίμητες πηγές βυζαντινῆς γνώσης: ἀπὸ τὸν νεοπλατωνισμό καὶ
τὴ χριστιανικὴ θεολογία ὡς τὴν ἱατρικὴ καὶ τὶς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες.
Ἡ Χρονογραφία του εἶναι μιὰ ἀναντικατάστατη καταγραφή καὶ ἐρμη-
νευία τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα. Οἱ πολυἀριθ-
μες “πανεπιστημιακὲς” διαλέξεις του παρέχουν μιὰ μοναδικὴ ὀπτικὴ
στὴν κωνσταντινουπολίτικὴ ἐκπαίδευση. Οἱ ἐπιστολὲς καὶ οἱ ὁμιλί-
ες του μᾶς προσφέρουν στιγμιότυπα ἀπὸ τὴ ζωὴ διάσημων καὶ καθημε-
ρινῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ συνθέτουν προσωπογραφίες σὲ μιὰ πολυ-
τυπία χαρακτήρων ποὺ ἀκροβατεῖ ἀνάμεσα στὴν ἐξιδανίκευση, τὴν
εἰρωνεία καὶ τὴν εὐαίσθητη ματιά.

Μία μορφή ξεχωρίζει στὰ κείμενά του, καὶ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ
αὐτὴ τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα. Δὲν ὑπάρχει ἄλλωστε μελετητῆς
του ποὺ νὰ μὴν ἔχει παρατηρήσει τὴν ἐπίμονη αὐτοαναφορικότη-
τά του. Ὁ Ψελλὸς σπάνια ἀποφεύγει ὅποια εὐκαιρία τοῦ δίνεται γιὰ
νὰ γράψει γιὰ τὸν ἑαυτό του, νὰ παρουσιάσει τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς
του, τὰ συναισθήματά του, τὶς ἀρετές του ἀλλὰ καὶ τὶς ἀδυναμίες
του, διαμορφώνοντας μιὰ αὐτοπροσωπογραφία ἢ ὅποια προβάλλει
τὶς ἀντιφάσεις, τὸ παράδοξο ἢ τὸ ἀπρόσμενο. Εἶτε μεγαλόφωνα εἶτε
ἀνεπαίσθητα, ὅμως πάντα μὲ ἐπιμονή, ὁ Ψελλὸς ἀποσπᾷ τὴν προ-
σοχὴ τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ λόγου καὶ τὴ στρέ-
φει πρὸς τὸν λογοτέχνη δημιουργό. Εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὸ ὅτι
ἢ ἀντωνυμία ἐγώ, βεβαίως ὄχι πάντοτε αὐτοαναφορικά, ἐμφανίζε-
ται πάνω ἀπὸ 1.500 φορές στὰ ἔργα του. Πρόκειται γιὰ μιὰ πρω-
τοφανῆ χρῆση (ἢ ἴσως κατάχρηση), ἂν συγκριθεῖ, γιὰ παράδειγμα,

⁵ Γιὰ τὴν ἀναγεννησιακὴ μυθιστορηματικὴ λογοτεχνία, βλ. John Lyly (Ἀγγλία
1553/1554-1606), *Euphues and his England* (1580), γιὰ τὸ ὅποιο βλ. Mentz
2004· πβ. ἐπίσης Francisco de Quevedo (Ἰσπανία 1580-1645), *Los sueños*, ἔκδ.
I. Arleanno (Μαδρίτη 1991) 134-137 (πρώτη ἔκδοση: 1627). Γιὰ τὸν Samuel Tay-
lor Coleridge, βλ. «The Rime of the Ancient Mariner» (1797-1798), Fry 1999. Γιὰ
τὸν Σεφέρη, βλ. Ἰγνάτιος Τρελός, *Οἱ ὄρες τῆς “κυρίας” Ἐρσης*, Ἀθήνα 1973: 49-52.
Γιὰ τὸν Auden, βλ. τὰ *Marginalia* του (Auden 1976: 790-791).

μέ τις περίπου 500 φορές που συναντούμε την ίδια αντωνυμία στον Αΐλιο Αριστείδη και τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, δύο κατεξοχήν αυτοαναφορικούς συγγραφείς τής ύστεροκλασικής και πρωτοβυζαντινής ελληνικής παράδοσης. Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι ο Ψελλός πρωταγωνιστεί σε ένα πολυσέλιδο κεφάλαιο στο μνημειώδες έργο του Georg Misch, *Ιστορία τής Αυτόβιογραφίας* (*Geschichte der Autobiographie*), ακόμη και αν το συγκεκριμένο έργο είναι εντέλει άρνητικά προκατειλημμένο απέναντι στον Ψελλό.⁶

Ποιό είναι το λογοτεχνικό έγώ του Ψελλού είναι το γενέθλιο έρωτημα αυτού του βιβλίου. Οι απαντήσεις θα είναι πολλαπλές, όμως η προσέγγισή μας θα προσπαθήσει να αποφύγει το (μάλλον νεωτερικό) ψευδο-δίλημμα που παρουσιάσαμε πιο πάνω, αυτό που βλέπει τον Ψελλό είτε ως πομπώδη ρήτορα είτε ως μεγαλοφυή διανοούμενο. Θα επιχειρήσουμε αντίθετα να κατανοήσουμε τον Ψελλό με βάση τους δικούς του όρους και τους όρους τής κοινωνίας και τής λογοτεχνικής παράδοσης στις όποιες ανήκε. Πώς ορίζει ο ίδιος τον λογοτέχνη και την αυτοπαρουσίαση; Πώς χειρίζεται τη σχέση άναμεσα στο κείμενο και το πρόσωπο; Με ποιους τρόπους σκιαγραφεί και πραγματώνει το πορτρέτο του; Τί διαλέγει να φέρει στο προσκήνιο και τί να αποσιωπήσει; Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, ποιά ήταν η θέση και το κύρος ενός ρήτορα, όπως ο Ψελλός, στην κοινωνία; Ποιό ήταν το βασικό άκροατήριό του και ποιές οι προσδοκίες του; Ποιά είναι η θέση των κειμένων του στην ιστορία τής ρητορικής και τής αυτοπαρουσίασης στον ελληνικό έντεχνο λόγο, από τους κλασικούς ως το Βυζάντιο τής μέσης περιόδου; Τί ήταν εντέλει ή βυζαντινή *ρητορική*; Ποιές δυνατότητες πρόσφερε για προσωπική έκφραση; Ποιές παράμετροι υπαγόρευαν αυτό που θα αποκαλούσαμε «λογοτεχνική υποκειμενικότητα»;⁷ Δηλαδή ποιά ήταν εκείνα τα πολυποίκιλα στοιχεία, αντιλήψεις και αφηγήσεις, είδη λόγου και κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούσαν το

6 Misch 1962: 760-830 με Papaioannou 2015β· πβ. επίσης Angold 1998: 225-228 (Misch και Βυζάντιο) και Reynolds 2001: 20-25 (Misch και Ευρωκεντρισμός). Βλ. επιπλέον Ljubarskij 1992 και 1993 και Macrides 1996 για την αυτοαναφορικότητα στη *Χρονογραφία*· πβ. επίσης Kazhdan 1983 για τον αυτοαναφορικό *Βίο και πολιτεία του όσιου πατρός ήμων Αδξεντίου του εν τῷ Βουνῷ* = *Or. hag.* 1.

7 Για τη λογοτεχνική υποκειμενικότητα, βλ. Schrag 1997: 11-41· επίσης Benveniste 1966-1974: 258-266, Ricœur 1990, Bynum 2001 και Spearing 2005 (ιδ. 1-36) — οι τρεις τελευταίες μελέτες δίνουν έμφαση στην προνεωτερική αφήγηση.

ἐγὼ ὡς ἔκφραση ἀλλὰ καὶ ὡς δημιουργία ἐνὸς βυζαντινοῦ συγγραφέα ὅπως ὁ Ψελλός;

Ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐρωτήματα, δὲν θὰ ἐπιδιώξουμε ἐδῶ νὰ κάνουμε μιὰ ψυχανάλυση τοῦ Ψελλοῦ, οὔτε καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἡ ἀξιολόγηση τοῦ χαρακτήρα του μὲ βάση σύγχρονα ἠθικὰ ἢ ἄλλα κριτήρια. Ὅπως συμβαίνει σὲ κάθε κοινωνία, ἔτσι καὶ στὸ Βυζάντιο, ὁ ἀνθρώπινος λόγος λειτουργεῖ ὡς μιὰ ἰδιότυπη θεατρικὴ σκηνὴ καὶ ἡ λογοτεχνικὴ αὐτοπαρουσίαση δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἰδιότυπη παράσταση. Φέρει τὰ ἴχνη τῶν προτιμήσεων, προθέσεων, φόβων καὶ ἐπιθυμιῶν ἐνὸς συγκεκριμένου ἀτόμου (συγγραφέα, σκηνοθέτη, ἥρωα καὶ ἠθοποιῦ ταυτόχρονα), ἀλλὰ συγχρόνως στήνεται στοὺς ρυθμοὺς ποὺ ἐπιβάλλουν τὸ κοινὸ καὶ ἡ περίσταση, καθὼς καὶ οἱ παραδοσιακὲς ρητορικὲς συνήθειες καὶ οἱ ἐπιταγὲς τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν. Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ συνάντηση τοῦ ψελλικοῦ ἐγὼ μὲ τὰ κοινωνικὰ συμφραζόμενα καὶ τὴν πολιτισμικὴ καὶ λογοτεχνικὴ παράδοση —τὸ τρίπτυχο λογοτέχνη, κοινωνικῆς συγχρονίας καὶ πολιτισμικῆς/λογοτεχνικῆς διαχρονίας— θὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ. Μὲ βάση τὸ συνολικὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ θὰ διερευνήσουμε τὰ κυρίαρχα στοιχεῖα τῆς ρητορικῆς του αὐτοπαρουσίασης, τὰ κοινωνικὰ ζητούμενα στὰ ὁποῖα ἀνταποκρινόταν, καθὼς καὶ τὸν ὀρίζοντα τῆς βυζαντινῆς λόγιας λογοτεχνίας μέσα (καὶ συγχρόνως πέρα ἀπὸ) τὸν ὁποῖο ὁ Ψελλὸς δόμησε τὴν αὐτοπροσωπογραφία του.

Τὸ πορτρέτο ποὺ θὰ προκύψει εἶναι, ὁμολογουμένως, μονάχα μιὰ ἐκδοχὴ τοῦ πρωτεύκοῦ Ψελλοῦ.⁸ Ἐν μέρει ἀντικατοπτρίζει τὴν ἰδεολογία, αἰσθητικὴ καὶ ἀνθρωπολογία τῆς λόγιας παράδοσης καὶ ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων ποὺ τὴν ἀσπάζονταν στὸ Βυζάντιο τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα. Ἐπιπλέον, μέσα στὴν αὐτοπροσωπογραφία του μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε ἐκεῖνες τὶς διεργασίες ποὺ ἔμελλε νὰ συμβάλουν ἀποφασιστικὰ στὴ μετέπειτα ἐξέλιξη τοῦ βυζαντινοῦ ἐντεχνου λόγου, τουλάχιστον στὸν δωδέκατο αἰῶνα. Κι αὐτὸ γιατί μὲ τὴ θεωρητικὴ του προσέγγιση στὸ ἐρώτημα τῆς λειτουργίας τοῦ λογοτέχνη, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν αὐτοπαρουσίασή του, ὁ Ψελλὸς προετοίμασε τὸ ἔδαφος ὥστε ἡ βυζαντινὴ ρητορικὴ τέχνη τοῦ λόγου νὰ στραφεῖ ἀκόμη περισσότερο σὲ αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς ἀναγνωρίζουμε ὡς «λογοτεχνία», δηλαδὴ σὲ ἓνα εἶδος λόγου ποὺ ὀριοθετεῖται ἀπὸ τρεῖς ἄξονες:

⁸ Γιὰ τὸ μάταιο τῆς προσπάθειας νὰ ἐντοπίσουμε ἓναν μονοειδῆ καὶ ἐνοποιημένο Ψελλό, πβ. Agapitos 2008: 584.

τή δημιουργική ικανότητα και πρωτοτυπία του λογοτέχνη, την αυτονομία του κόσμου που κατασκευάζει το λογοτεχνικό κείμενο, και την αισθητική ικανοποίηση που βιώνει ο αναγνώστης.

Μιχαήλ Ψελλός: σχεδιάσμα βιοεργογραφικό

Ο Κωνσταντίνος ἢ Κώνστας και ἀργότερα, ὡς μοναχός, Μιχαήλ Ψελλός γεννήθηκε τὸ 1018 σὲ ἓνα προάστιο τῆς Κωνσταντινούπολης κοντὰ στὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Ναρσοῦ, στὴν περιοχὴ νότια τοῦ forum τοῦ Θεοδόσιου πρὸς τὴ θάλασσα τοῦ Μαρμαραῶ, στὴ σημερινὴ κωνσταντινουπολίτικη συνοικία Μπεγιαζίτ.⁹ Ἦταν τὸ τρίτο παιδιὸ μιᾶς μὴ ἐπώνυμης οἰκογένειας “μεσαίας” τάξης¹⁰ — τὸ ἐπώνυμο μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸς δηλώνει κυριολεκτικὰ κάποιον ποὺ ψελλίζει ἢ τραυλίζει¹¹ και πρόκειται γιὰ προσωπικὸ παρωνύμιο ποὺ μόνο μετὰ τὸν Ψελλὸ μετατράπηκε σὲ οἰκογενειακὸ ἐπίθετο.¹² Ὅταν ἐκεῖνος

⁹ Ἡ σύντομη βιογραφία ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ βασίζεται στὸ ἔργο παλαιότερων μελετητῶν, ἀλλὰ ἡ σύνθεση ποὺ προτείνεται διαφοροποιεῖται σὲ ἀρκετὰ σημεία. Γιὰ βιογραφήσεις τοῦ Ψελλοῦ μὲ ἐπιπλέον βιβλιογραφία, βλ. Volk 1990: 1-48· Ljubarskij 2001 = 2004· Καρπόζηλος 2009: 59-75· πολλὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα στὸ Bernard 2014· Reinsch 2014: ix-xvi· Kaldellis και Polemis 2015: 3-10· και οἱ συμβολές τῶν M. Jeffreys, M. D. Lauxtermann, F. Bernard, M. Jeffreys, D. R. Reinsch στὸ Jeffreys και Lauxtermann 2017. Βλ. ἐπίσης Riedinger και Jouanno 2015. Γιὰ τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Ναρσοῦ, βλ. Gautier 1976 και Berger 1988: 593-595.

¹⁰ Βλ. *Ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα* 63-64 και 213-218 μὲ Π 111,67-73, *Πρὸς τὸν πατριάρχην κῦρ Μιχαήλ τὸν Κηρουλλάριον*: *Σοὶ μὲν τὸ γένος λαμπρὸν ... ἐμοὶ δὲ ... οὐ πάνυ λαμπρὰ τὰ ἐντεῦθεν, ἢ λαμπρὰ μὲν ἴσως, ἀλλ' ἐμοὶ σεσιώπηται*. Ὁ Ψελλός ἦταν περήφανος γιὰ τὸ ὅτι εἶχε γεννηθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη (Π 266,1-4, <Τῷ κριτῇ τοῦ Αἰγαίου>) και ἐπίσης ἀναφέρει (*Ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα* 78-79) ὅτι και οἱ δυὸ γονεῖς του εἶχαν γεννηθεῖ ἐκεῖ· βλ. ὅμως πιὸ κάτω, σ. 39.

¹¹ Πβ. και Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ξενόδημος ἢ φωναὶ* 204 (παρατίθεται στὸ Παράρτημα I): ... *τὴν αὐτὴν ἀνεδίπλου ἐνίστε συλλαβὴν και φωνὴν ...*

¹² Πβ. Cheynet 2006β: ΠΙ 16. Ὁ Ψελλός ἀναφέρεται συχνὰ (συνήθως μὲ παιγνιώδη τρόπο) στὴ δυσκολία στὴν ὁμιλία ποὺ τὸν διέκρινε· βλ. Π 38,15-16 και 52-53, *Πρὸς τὸν Διογένην ἐν ἐκστρατεία διαγόντα*: *ἢ ἐμὴ ψελλίζουσα ... φωνὴ ... ὑπεφιθῆρσα ... παραψελλίζων*· Π 53,36, <Τῷ καίσαρι Ἰωάννη τῷ Δούκα>: *ἐγὼ ... ψελλίζων*· Π 96,8-10, *Εἰς τὸν Ἰασίτην <τὸν κουροπαλάτην>*: *εἰ γὰρ και σύμφελλοι και ὁμόγλωσσοι, ἀλλὰ κρείττων ἢ ἐμὴ γλώττα τῆς σῆς*· Π 167,52, *Τῷ μητροπολίτῃ Εὐχαΐτων <Ἰωάννη>*: *ἢ καθ' ἡμᾶς ἀηδὼν ἐμμελῶς ... ὑποψελλίζει τὸ μέλος*. Πβ. και Ἀποκρισεις συνοπτικαὶ 8: *ἐγὼ μὲν εἰμι ... ὑπόψελλος*. Μὲ τὴν ἐξαίρεση μιᾶς ἀναφορᾶς στὸν ἐγγονό του σὲ ἓνα γράμμα τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδος (Ραπαϊοαννου 2006β), τὰ ἴχνη τῆς οἰκογένειας τοῦ Ψελλοῦ μοιάζουν νὰ ἐξαφανίζονται μετὰ τὸν θάνατό

ἦταν δεκαεξί χρονῶν, οἱ γονεῖς του υἰοθέτησαν τὸ μοναχικὸ σχῆμα, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τῆς μεγαλύτερης ἀπὸ τὶς δυὸ ἀδερφές του τὸ 1034. Ὁ τότε ἔφηβος Ψελλὸς εἶχε ἤδη ἀποκτήσει τὴ βασικὴ του ἐκπαίδευση —στὴ γραμματικὴ, τὴν ὀρθογραφία καὶ τὰ ὀμηρικὰ ἔπη, ἐκπαίδευση τὴν ὁποία εἶχε ξεκινήσει στὴν ἡλικία τῶν πέντε ἐτῶν, πιθανότατα στὸ σχολεῖο τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Ναρσοῦ—¹³ καὶ εἶχε μόλις προχωρήσει στὴ ρητορικὴ, δηλαδή τὴν τῶν λόγων τέχνην, γιὰ νὰ συνεχίσει ἔπειτα στὴ φιλοσοφία, τὴν ἐπιστήμην (ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Ψελλὸς) ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴ φύση καὶ τὸν «ἄρρητο» κόσμον πέρα ἀπὸ τὴ φύση.¹⁴ Σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς ἀνώτερες σπουδές του συμπορεύθηκε μὲ μελλοντικὸς στενοὺς του φίλους ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη καθηγητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ψελλὸς μετέπειτα ξεχωρίζε μόνον τὸν Ἰωάννη Μαυρόποδα (περ. 990/1000 – μετὰ τὸ 1075), ἀργότερα μητροπολίτη Εὐχαΐτων (περ. στὰ 1050/1052), μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ψελλὸς θὰ διατηροῦσε μιὰ μακρὰ φιλία, ἂν καὶ ὄχι πάντα χωρὶς προστριβές.¹⁵

του· γιὰ πρόσωπα μὲ τὴν ἐπωνυμία Ψελλὸς στὸν δωδέκατο αἰῶνα, βλ. Νέσσερης 2014: 2,595, Wassiliou-Seibt 2011-2016: ἀρ. 2549 καὶ Cheynet 2017β: 318-319.

¹³ Π 267,2-5 <Τῷ κριτῇ τοῦ Αἰγαίου (Νικολάω τῷ Σκληρῷ);> καὶ Ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα 276-363.

¹⁴ Βλ. Ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα 841-842 μὲ Ἐπιτάφιος εἰς Νικήταν, μαῖστωρα τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου = *Or. fun.* I 4,2,5 καὶ Χρονογραφία 6,36-46 (παραγράφου ποὺ θὰ συζητήσουμε στὸ 1ο κεφάλαιο).

¹⁵ Ὁ Ψελλὸς μιλά συχνά γιὰ τὸν Μαυρόποδα ὡς τὸν πιὸ σημαντικὸ δάσκαλό του· βλ. Π 163,26-29, *Τῷ Εὐχαΐτων κῆρ Ἰωάννη*, Π 175,45-48, *Τῷ μητροπολίτῃ Εὐχαΐτων <Ἰωάννη>*, καὶ *Ἐγκώμιον εἰς Ἰωάννην τὸν θεοσεβέστατον μητροπολίτην Εὐχαΐτων καὶ πρωτοσύγκελλον* = *Or. fan.* 17,848-849. Σῶζονται τουλάχιστον 15 ἐπιστολές τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Ἰωάννη (Π 161-176· μία ἐξ αὐτῶν, Π 170, παραδίδεται μαζὶ μὲ τὴ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Μαυρόποδα: Π 169), καθὼς καὶ ἓνα ἐγκώμιον ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε γύρω στὸ 1075 (*Ἐγκώμιον εἰς Ἰωάννην τὸν θεοσεβέστατον μητροπολίτην Εὐχαΐτων καὶ πρωτοσύγκελλον* = *Or. fan.* 17). Ἀξίζει νὰ προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι στὸν ἐπιτάφιο λόγο του πρὸς τιμὴν ἐνὸς Νικήτα, παλιοῦ συμμαθητῆ καὶ ἀργότερα συναδέλφου του, ἓνα κείμενο ποὺ χρονολογεῖται ἐπίσης τὸ 1075 (Sideras 1990: 144), ὁ Ψελλὸς ἀναφέρεται σὲ παιδευτὰς τε καὶ διδασκάλους (στὸν πληθυντικόν), ἀλλὰ χωρὶς κάποιο ἰδιαίτερο σεβασμὸ καὶ δίχως νὰ ἀναφέρει τὰ ὀνόματά τους (*Ἐπιτάφιος εἰς Νικήταν, μαῖστωρα τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου* = *Or. fun.* I 4,1,21-22). Ἐπίσης, ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολές ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ψελλό, βρίσκουμε κάποιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες πληροφοροῦμαστε γιὰ ἓναν ἀκόμη ἀνώσυμο συμμαθητῆ (Π 453), ἓναν συμμαθητῆ καὶ μετέπειτα δάσκαλο, ποὺ ὀνομάζεται Ρωμανὸς (Π 242-250), ἓναν δάσκαλο (ἓναν *πρώξιμο* συγκεκριμένα), ποὺ ὀνομάζεται Ἡσαΐας, καὶ ἓναν ἐπιπλέον συμμαθητῆ, ποὺ ὀνομάζεται Γεώργιος (Π 33-34)· δὲν γνωρίζουμε κάτι περαιτέρω γιὰ αὐτὰ τὰ πρόσωπα καὶ (ἐπιπλέον) οἱ σχετικὲς ἐπιστολές ἀνήκουν σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιστολῶν ποὺ σῶζονται μόνον σὲ ἓναν

Ήταν μιὰ ἐκπαίδευση ποὺ ἐξασφάλιζε πρόσβαση σὲ κρατικὲς θέσεις. Ἔτσι βρίσκουμε τὸν Ψελλό, στὴν ἡλικία τῶν εἴκοσι τριῶν, γραμματέα στὴν αὐλὴ τοῦ Μιχαὴλ Ε΄ Καλαφάτη (1041-1042), μιὰ θέση τὴν ὁποία μᾶλλον ἔλαβε ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ προηγούμενου αὐτοκράτορα, Μιχαὴλ Δ΄ τοῦ Παφλαγῶνα (1034-1041), ἐνῶ ὑπερέτησε καὶ στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση (μᾶλλον μόνο στὸ θέμα τῶν Βουκελλαριῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία) ὡς ὑπάλληλος «ἀμέσως μετὰ τὴν ἐφηβεία», ἀλλὰ καὶ ἀργότερα (ἄγνωστο πότε) ὡς *κριτής*.¹⁶ Γύρω στὸ ἔτος 1043 (*Χρονογραφία* 6,36), οἱ ρητορικὲς ικανότητες τοῦ Ψελλοῦ ἔστρεψαν πάνω του τὴν προσοχὴ τοῦ νέου αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (Ἰούν. 1042 – Ἰαν. 1055). Ἐνα κείμενο ποὺ μᾶλλον χρονολογεῖται σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο εἶναι ἓνα ἐγκώμιο γιὰ τὸν Μονομάχο, ἀφορμὴ γιὰ τὸ ὁποῖο στάθηκε ἡ ἀποτυχημένη ἐπανάσταση τοῦ Γεωργίου Μανιάκη (1043).¹⁷

Μὲ τὴν πατρωνία τοῦ Μονομάχου ἡ σταδιοδρομία τοῦ Ψελλοῦ ἀνθεῖ. Ἀνέλαβε τὴ θέση τοῦ *πρωτασηκρήτις*, τοῦ προϋσταμένου δηλαδὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας.¹⁸ τοῦ ἀπονεμηθῆκε ὁ τιμητικὸς τίτλος τοῦ *βεστάρχη*, ἔβδος στὴν ἱεραρχία τῶν εἴκοσι δύο αὐλικῶν τίτλων.¹⁹

ἰδιαίτερο κώδικα (τὸν *Βατικανό*, *BAV*, gr. 712) καὶ ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νὰ μὴ εἶναι τοῦ Ψελλοῦ· βλ. Papaioannou 2019a: lxxiii-lxxiv.

¹⁶ Βλ. Π 306,3-4 καὶ 8, <*Τῷ κριτῇ τῶν Θρακησίων*> ἢ μᾶλλον <*Τῷ κριτῇ τῶν Βουκελλαριῶν*> (γιὰ αὐτὸ τὸ γράμμα, βλ. καὶ πῶς κάτω, σ. 250): ὁπότε τῷ *Καταφλώρον ἐκείνῳ εἰλώτεον*, ἄρτι ἀφ' ἧβης γενόμενος ... εἶτα δὴ καὶ τὰς κρίσεις τοῦ θέματος πιστευθείς· καὶ Π 300,4-5, *Τῷ κριτῇ τῶν Βουκελλαριῶν*: παρὰ τοῦ μετ' ἐμὲ δικάσαντος ἐν τῷ θεματι. Πβ. καὶ *Ἐπιτάμιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα* 834-840, ὅπου ὁ Ψελλὸς ἀναφέρεται σὲ προγενέστερη ὑπηρεσία του: ἐν τοῖς πρὸ τῆς πόλεως διητώμην ἀγροῖς, ἀνδρὶ τιμῶν πάνν γενναίων περὶ τοὺς λόγους βραχὺ τι συναποδημήσας ... ἐκκαυδέκτης ὦν. Γιὰ τὴ θητεία τοῦ Ψελλοῦ ὡς *κριτῆ*, μᾶλλον μόνο στὸ θέμα τῶν Βουκελλαριῶν, βλ. Cheynet 2017a: 46-48 καὶ Γκουτζιουκώστας 2019: 28-35.

¹⁷ Αὐτὴ ἡ ἐκτενὴς ὁμιλία (*Λόγος εἰς τὸν βασιλέα τὸν Μονομάχον* = *Or. fan.* 2) προσφέρει ἓνα ἱστορικὸ περιγράμμα γιὰ τὰ χρόνια ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β΄ μέχρι τὴν ἀνοδο τοῦ Μονομάχου στὸν θρόνο, τὸ ὁποῖο εἶναι συγκρίσιμο μὲ τὴ μεταγενέστερη *Χρονογραφία* (Καρπὸζηλος 2009: 104-106).

¹⁸ Πβ. Γκουτζιουκώστας 2011: 81-86 καὶ 2019: 39-42, ὁ ὁποῖος ἀναιρεῖ πειστικὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Riedinger 2010: 47-59. Κάποια ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ ὁ Ψελλὸς συνέθεσε γιὰ τοὺς αὐτοκράτορες Μονομάχο, Κωνσταντῖνο Ι΄ Δούκα καὶ Μιχαὴλ Ζ΄ Δούκα ἔχουν διασωθεῖ: *Ἦς ἀπὸ προσώπου τοῦ βασιλέως* = *Or. for.* 5, *Χρυσόβουλλος* = *Or. for.* 7, *Χρυσόβουλλον* ... *σταλὲν πρὸς τὸν Ρόμπερτον παρὰ τοῦ βασιλέως κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Δούκα* = *Or. for.* 8. Βλ. ἐπίσης *Χρονογραφία* 6,190 (γιὰ τὴ γραμματειακὴ δραστηριότητα τοῦ Ψελλοῦ ἐπὶ Μονομάχου).

¹⁹ Ὁ Ψελλὸς ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς *βεστάρχη* σὲ κείμενο ποὺ σχετίζεται

καὶ δροῦσε κυρίως ὡς δημόσιος ὀμιλητῆς (*ῥήτωρ*) καὶ ὡς δάσκαλος/καθηγητῆς (*φιλόσοφος*), κατέχοντας αὐτὸ πού κάποια στιγμή ἀργότερα θὰ ἀποκαλοῦσε τὸ τῆς διδασκαλίας σχῆμα (*Χρονογραφία* 6,214). Ἀρκετὲς ὀμιλίες καὶ κείμενα χρονολογοῦνται σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο: ἐγκώμια γιὰ τὸν Μονομάχο (*Or. pan.* 1-7· ἐπίσης Π 184, *Τῷ βασιλεῖ Μονομάχῳ* [μετὰ τὸ 1050]), μιὰ δημόσια ὑπεράσπιση ἐνὸς ἐπισκόπου στὴν ὁποία ἐγκωμιάζεται ἐπανειλημμένως ὁ αὐτοκράτορας (*Ἀπολογητικὸς ὑπὲρ τοῦ Φιλιππουπόλεως Λαζάρου καθαιρεθέντος* = *Or. for.* 2) κι ἓνα γράμμα ἐκ προσώπου τοῦ Μονομάχου (Π 185, *Πρὸς νεοφώτιστον ὡς ἐκ τοῦ βασιλέως τοῦ Μονομάχου*· μᾶλλον μετὰ τὸ 1047).²⁰ Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ προέρχεται ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἔργα τοῦ Ψελλοῦ, τὸ *Στίχοι ἰαμβικοὶ εἰς τὴν τελευταίαν τῆς Σκληραίνης*, ἓνα ποίημα γιὰ τὴν ἐπίσημη ἐρωμένη τοῦ Μονομάχου, τὴ Μαρία Σκλήραινα (*Oikonomides* 1980/1981: 239-243), τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται περίπου στὸ 1045, ὅταν ὁ Ψελλὸς ἦταν εἴκοσι ἑπτὰ χρονῶν (*Poem.* 17· *Agapitos* 2008).

Γιὰ τὸν Μονομάχο, ὁ Ψελλὸς συνέθεσε ἐπίσης ποιήματα σὲ πολιτικὸ (δεκαπεντασύλλαβο) στίχο προσφέροντας θρησκευτικὴ (κυρίως) ἐκπαίδευση: γιὰ τὶς ἐπιγραφές τῶν *Ψαλμῶν* (*Πρὸς τὸν βασιλέα Μονομάχον* = *Poem.* 1), γιὰ τὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων* (*Ἐρμηνεῖα τοῦ Ἰσμοῦ τῶν ἁσμάτων διὰ στίχων πολιτικῶν γενομένη* ... πρὸς τὸν βασιλέα Μονομάχον = *Poem.* 2), γιὰ τὰ βασικὰ δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ (*Περὶ δόγματος πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Μονομάχον* = *Poem.* 3), γιὰ τὶς ἑπτὰ οἰκουμενικὲς συνόδους (*Πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ τῶν ἑπτὰ συνόδων* = *Poem.* 4), ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γραμματικὴ (*Στίχοι πολιτικοὶ πρὸς τὸν βασιλέα κῆρ Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον περὶ τῆς γραμματικῆς*²¹ = *Poem.* 6).

μὲ τὰ γεγονότα τοῦ λεγόμενου πρώτου σχίσματος τὸ καλοκαίρι τοῦ 1054· πβ. *Σημείωμα περὶ τοῦ ὑφέντος πιπτακίου ἐν τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ παρὰ τῶν ἀπὸ Ρώμης πρέσβων κατὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μιχαὴλ* 166,13: Κωνσταντὸς βεστάρχον. Βλ. ἐπίσης *Oikonomides* 1972: 281-329 (τιμητικοὶ τίτλοι καὶ διοικητικὰ ἀξιώματα γενικά), 299-300 (βεστάρχης) καὶ 310-311 (πρωτασηκοῆτις).

²⁰ Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὸ ἐξῆς σπιρτόζικο δίστιχο ἐπίγραμμα (*Poem.* 27) πού σώζεται στὸ *Χαϊδελεβέρρη, UB, Palatinus gr.* 356 (τέλη δέκατου τρίτου αἰῶνα;), φ. 51ν καὶ ἀποδίδεται στὸν Ψελλό:

*Στίχοι εἰς τὸ φλάμουλον τοῦ Μονομάχου ἔχον ἱστορημένον τὸν ἅγιον Γεώργιον,
τὸν βασιλέα ἔφιππον, φέροντα λόγχην καὶ τοὺς βαρβάρους διώκοντα.
Μάρτυς, βασιλεῦ, ἴππε, λόγχη, βάρβαροι,
σύμπνει, δῶκε, σπεῦθε, πλῆιτε, πίπτετε.*

²¹ Γιὰ αὐτὸν τὸν τίτλο, βλ. τὸ σχετικὸ κριτικὸ ὑπόμνημα στὴν ἔκδοση *Westerink (Poemata)*.

Τὰ διδασκτικά κείμενα γιὰ τὸν Μονομάχο εἶναι μᾶλλον τὸ ἐπιστέ-
 γασμα τῆς καθιέρωσης τοῦ Ψελλοῦ ὡς διδασκάλου αὐτὴν τὴν ἐποχή.²²
 Ὁ Μονομάχος τοῦ ἀπένειμε ἕναν σχετικὸ τιμητικὸ τίτλο ποῦ δημιουρ-
 γήθηκε εἰδικὰ γιὰ τὸν Ψελλὸ τὸ 1047 (μᾶλλον)²³ πρόκειται γιὰ τὸν
 τίτλο ἕπατος (ἢ ἀλλιῶς: πρόεδρος) τῶν φιλοσόφων, ποῦ δηλώνει κυριο-
 λεκτικὰ τὸν ἀνώτερο ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους/καθηγητὲς τῆς Κων-
 σταντινούπολης.²⁴ Ὁ τίτλος συνοδεύεταν πιθανότατα ἀπὸ μισθὸ καὶ
 ὑπογράμμιζε τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ψελλοῦ στὰ μάτια τοῦ αὐτοκράτορα
 ἀνάμεσα στοὺς ὑπόλοιπους Κωνσταντινουπολίτες διδασκάλους. Στὸ
 πλαίσιο τῆς προσωποκεντρικῆς (καὶ ὄχι ἰδρυματοκεντρικῆς) δομῆς
 τῆς βυζαντινῆς ἐκπαίδευσης, αὐτοὶ οἱ δάσκαλοι/καθηγητὲς, ὅπως καὶ
 ὁ Ψελλός, δίδασκαν εἴτε ἰδιωτικὰ (παραδίδοντας αὐτὸ ποῦ θὰ λέγαμε
 ἰδιαίτερα μαθήματα) εἴτε σὲ ἡμι-ιδιωτικὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἐν μέρει
 ὑποστηρίζονταν οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ στεγάζονταν
 εἴτε στὸ ἐσωτερικὸ μοναστηριῶν καὶ ἐκκλησιῶν ἐντὸς τῆς πόλης,
 εἴτε κοντὰ σὲ αὐτὰ· γνωρίζουμε ἕναν μικρὸ ἀριθμὸ τέτοιων σχολείων
 ποῦ λειτουργοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα (ὁ
 Ψελλὸς συνδεόταν μὲ τὸ σχολεῖο τοῦ Ἁγίου Πέτρου τουλάχιστον).²⁵

²² Πβ. *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κῆρ Ἰωάννην τὸν Ξιφιλῖνον* = *Or. fun.* I 3,10-11, ὅπου ὁ Ψελλὸς παρουσιάζει τὴν ἀνοδικὴ πορεία του ὡς διδασκάλου, μὲ ἀποκορύφωση τὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἴδιου τοῦ Μονομάχου (τὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸ κείμενο, ὁ Ψελλὸς εἶχε ἀναλάβει ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἰωάννην Ξιφιλῖνο).

²³ Ἄν, ὅπως μπορούμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀτταλαεάτη (*Ἱστορία* 21), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ψελλὸ (*Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κῆρ Ἰωάννην τὸν Ξιφιλῖνον* = *Or. fun.* I 3,10,43-44), τὸ γεγονὸς συνέβη ταυτόχρονα μὲ τὴν θέσπιση τοῦ τίτλου τοῦ νομοφύλακος, ποῦ χρονολογεῖται τὸ 1047, σύμφωνα μὲ τὸν Lefort 1976· ἀξίζει νὰ προσθέσουμε ὅτι τὴ *Νεαρά* συνέθεσε ὁ Μαυρόπουλος· βλ. καὶ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή της στὸ Τρωιάνος 2012.

²⁴ Ὁ τίτλος δὲν σημαίνει «πρόεδρος τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς (president of the school of philosophy)», ὅπως δηλώνεται στὸ λῆμμα «Hypatos ton Philosophon» τοῦ *ODB*· ἡ ὑπαρξὴ ὁποιασδήποτε “σχολῆς” πανεπιστημιακοῦ χαρακτῆρα μὲ εἰδίκευση στὴ “φιλοσοφία” τὴν περίοδο αὐτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι, ἄλλωστε, ἐντελῶς ἀναχρονιστικὴ (πβ. Κατσαρὸς 2003: 448-451). Γιὰ τὸν Ψελλὸ ὡς ἕπατο τῶν φιλοσόφων, πβ. Lemerle 1977: 193-248 (ἰδ. 207-215)· γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ τίτλου στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, βλ. Constantinides 1982: 113-132.

²⁵ Βλ. Lemerle 1977: 227-235, Katsaros 2003: 452-455 καὶ Bernard 2014: 210-213. Γιὰ τὴ θέση τοῦ Ψελλοῦ ὡς διδασκάλου φιλοσοφίας στὸ σχολεῖο τοῦ Ἁγίου Πέτρου, βλ. *Ἐπιτάφιος εἰς Νικήταν, μαῖστωρα τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου* = *Or. fun.* I 4,6,29-37: ... ὁ αὐτὸς ἀμφοῖν χῶρος τῆς διδασκαλίας ἦν, ἐκεῖνον μὲν τὸν τῆς ὀρθογραφίας, ἐμοῦ δὲ τὸν τῆς φιλοσοφίας θρόνον διέποντος ... Γιὰ τὸ σχολεῖο τοῦ Ἁγίου

Ὁ Ψελλός ὑπερηφανεύοταν γιὰ τὸν τίτλο του,²⁶ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ διεθνή του φήμη. Ὅπως ἔγραψε κάποια στιγμή τὴ δεκαετία τοῦ 1050 (μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μονομάχου), προσεῖλκε μαθητὲς τόσο ἀπὸ τὴ Δύση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή: «Κέλτες ... Ἄραβες ... Αἰγυπτίους ... ἕναν ἄνδρα ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα» (Π 111,88-96, *Πρὸς τὸν πατριάρχη κῆρ Μιχαὴλ τὸν Κηρουλλάριον*, χρονολογούμενο περίπου στὸ 1057-1058).²⁷ Ὁ Ψελλὸς δίδασκε τὰ πάντα: ἀπὸ γραμματικὴ καὶ ὁμηρικὴ ποίηση μέχρι, κυρίως, ρητορικὴ καὶ φιλοσοφία, ἀπὸ τὸ εἰσαγωγικὸ τμήμα της, τὴν ἀριστοτελικὴ λογικὴ, ὡς τὴ μεταφυσικὴ καὶ τὶς ἀπόκρυφες γνώσεις, ἐπεκτείνοντας δραστηκᾶ (ὅπως θὰ δοῦμε σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο) τὸ εὔρος τόσο τῶν κειμένων πού ἔπρεπε νὰ μελετῶνται ὅσο καὶ τῶν μεθόδων ἐρμηνεύσεως τους.

Σὲ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ (ἂν καὶ σπάνια μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια)²⁸ ἀνήκουν προφανῶς πολλὰ ἀπὸ τὰ σωζόμενα κείμενα

Πέτρου, βλ. ἐπίσης τὸ διαμεσολαβητικὸ γράμμα Π 399 πού φέρει τὸν τίτλο *Ἐπιστολὴ δοθεῖσα παρὰ τοῦ τηρικᾶτα μαῖστωρος τῶν Διακονίσεως πρὸς τὸν πατριάρχη αἰτουμένον προκριθῆναι εἰς μαῖστωρα τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου*, ὅπου ὑπονοεῖται ὅτι τὸ σχολεῖο τοῦ ἁγίου Πέτρου ἦταν ἀνώτερο αὐτοῦ τῶν *Διακονίσεως*· δὲν εἶναι ἀπολύτως ξεκάθαρο ἂν ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολὴ γράφτηκε ὄντως ἀπὸ τὸν Ψελλὸ ἐκ μέρους ἐνὸς ἄλλου διδασκάλου ἢ ἂν πρόκειται γιὰ ἕνα εἶδος (ἀστειεύου-μενης) ἄσκησης. Γιὰ μιὰ εὐρύτερη καὶ συγκριτικὴ ματιὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα (καὶ ὄχι μόνο) στὸ Βυζάντιο καὶ σὲ ἄλλες μεσαιωνικὲς κοινωνίες, βλ. Steckel, Gaul καὶ Grünbart 2014.

²⁶ Γιὰ πιθανὲς ἀναφορὲς τοῦ Ψελλοῦ στὸ ἀξίωμα αὐτὸ στίς ἐπιστολές του, βλ. Π 111,131, *Πρὸς τὸν πατριάρχη κῆρ Μιχαὴλ τὸν Κηρουλλάριον*, Π 174,49, *Τῷ μητροπολίτῃ Εὐχαΐτων <Ιωάννῃ>*, Π 185,44, *Πρὸς νεοφώτιστον ὡς ἐκ τοῦ βασιλέως τοῦ Μονομάχου*· *ἔοικε δὲ οὗτος εἶναι σοφώτατος ὡς καὶ ἡ ἐπιστολὴ δηλοῖ*, Π 196,38-45, *Τῷ Ξιφιλίνῳ*, καὶ Π 498,9-10 (ἴσως πρὸς τὸν Μαυρόποδα)· βλ. ἐπίσης Π 280,20 καὶ 47, *Πρὸς τὸν βεστάρχη καὶ κριτὴν Μακεδονίας τὸν Χασάνηρ*, Π 388,11, *Μοναχῷ Ὀλυμπίτῃ*, καὶ 455,34-35, *<Μαθητῆ τινι>*. Πβ. ἐπίσης Ψελλός, *Ἑπόμνημα = Or. for.* 4,18-19: Ὁ εὐλαβέστατος μοναχὸς Μιχαὴλ, ὃς τὸ μὲν βεστάρχεις γεγονέναι παρὰ βασιλέως [δηλαδὴ τοῦ Μονομάχου] εὔρατο, τὸ δὲ φιλοσοφίαν ὑπατεῦεν ἐκεῖθεν τε καὶ παρ' ἑαυτοῦ, πολλήν τινα μοῖραν τοῦ λόγου νειμάμενος τῇ ψυχῇ. Στὸν Ψελλὸ ὡς ἕπατο τῶν φιλοσόφων πιθανὸν ἀνήκει μία σφραγίδα πού ἐκδίδει καὶ σχολιάζει (μαζὶ μὲ ἄλλες δύο, πάλι ἴσως τοῦ Ψελλοῦ) ὁ Cheynet 2017β.

²⁷ Πβ. Volk 1990: 15-20. Γιὰ δύο πιθανοὺς μαθητὲς τοῦ Ψελλοῦ ἀπὸ τὴ Γεωργία (Giorgi/George, πέθανε τὸ 1065· καὶ Ioane Petric'i, πού πέθανε μετὰ τὸ 1125), βλ. Martin-Hisard 2011: 288-289· γιὰ τὸν δεύτερο, βλ. ἐπιπλέον Gigineishvili καὶ Van Riel 2000, καὶ Alexidze 2002 μὲ βιβλιογραφία.

²⁸ Ὁ Kaldellis 2005 προτείνει ὡς πιθανὴ χρονολογία γιὰ τὶς διαλέξεις τοῦ Ψελλοῦ τὴν περίοδο «μεταξὺ τοῦ 1047 καὶ τοῦ 1054, πιθανὸν κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς ἢ δύο ἐτῶν μὲσα σὲ αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα».

τοῦ Ψέλλου πού ἀπευθύνονταν εἴτε σέ ομάδες μαθητῶν εἴτε σέ μεμονωμένους μαθητές, ἔθιγαν ἓνα εὐρὺ φάσμα θεμάτων καὶ ἔχουν τὴ μορφή διαλέξεων, ὀμιλιῶν, δοκιμίων, ἐπιστολῶν ἢ σημειώσεων (συχνὰ μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ κείμενα πού διάβαζε ὁ Ψέλλος).²⁹ Στὸ σύνολό τους αὐτὰ τὰ κείμενα δίνουν μιὰ ἐναργὴ εἰκόνα τῆς ἀνώτερης, κυρίως, ἐκπαίδευσης στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἐνδέκατου αἰώνα, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ψέλλου ὡς καθηγητῆ καὶ ἀναγνώστη τῆς προγενέστερης παράδοσης (ἓνα θέμα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ξανὰ καὶ ξανὰ), καὶ ἔτσι ἀξίζει ἐδῶ μιὰ παρέκβαση.³⁰

Ἄς πάρουμε ὡς παράδειγμα τὶς 116 “πανεπιστημιακὲς” διαλέξεις πού ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Paul Gautier τὸ 1989 (*Michael Psellus. Theologica* I) καὶ πού ἀποτελοῦν μιὰ ἐνιαία ομάδα (ἤδη στὴ χειρόγραφη τους παράδοση). Ὅλες ἔχουν πάνω κάτω τὸ ἴδιο μᾶκρος, ἢ ἐκφώνησή τους θὰ διαρκοῦσε περίπου μία ὥρα, καὶ συνήθως εἶναι ἀφιερωμένες στὴν ἐρμηνεία ἐνὸς χωρίου ἢ ἐνὸς προβλήματος — σὲ λίγες περιπτώσεις τὸ μάθημα διακόπτεται καὶ συνεχίζεται στὴν ἐπόμενη μέρα/διάλεξη.³¹ Τὸ κοινὸ τῶν διαλέξεων εἶχε προφανῶς (ἦ, ἰδανικά, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε) ὀλοκληρώσει τὰ πρῶτα στάδια τῆς βυζαντινῆς

²⁹ Τὰ περισσότερα βρίσκονται συγκεντρωμένα στὰ *Theol.* I καὶ II, *Phil. min.* I καὶ II, καὶ *Or. min.* Κείμενα διδακτικῆ ἢ ἐπιστημονικῆ (μὲ τὴ βυζαντινὴ ἔννοια τοῦ ὅρου) περιεχομένου σώζονται καὶ στὴ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ψέλλου: π.χ. Π 113, *Τῷ πατριάρχῃ κῦρ Μιχαήλ (:)* ἀξίωσαντι γράφαι αὐτῷ, πότε δεῖ καθαίρεσθαι διὰ βοηθημάτων· Π 124, 125 καὶ 126, *Τῷ μεγάλῳ δρουγγαρίῳ κῦρ Κωνσταντίνῳ, τῷ ἀνεπιτῷ τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ* (γιὰ αὐτὲς τὶς τρεῖς ἐπιστολές, βλ. καὶ πιὸ κάτω, σσ. 189-192)· Π 272, *Τῷ κριτῇ τῶν Θρακησίων <Νικολάῳ τῷ Σκληρῷ (:)>* περὶ τῶν δηγματιζόντων ὄφρων· Π 351, *Τῷ κριτῇ τοῦ Ὀψικίου*· Π 487· καὶ Π 490. Ὁ ὅρος *μαθητῆς/φοιτητῆς* τοῦ Ψέλλου πού χρησιμοποιοῦ ἐδῶ (καὶ στὶς σελίδες πού ἀκολουθοῦν), μὲ βᾶση ἀναφορὰς τοῦ ἴδιου τοῦ Ψέλλου σὲ «μαθητές» του, δηλώνει ὅποιοι εἶχε βρεθεῖ σὲ σχέση μαθητείας μὲ τὸν Ψέλλο, ἄσχετα μὲ τὸ ἂν τὴ δεδομένη στιγμή τῆς κάθε ἀναφορᾶς εἶχε ἀποφοιτήσει ἀπὸ τὴν ὅποια διδασκαλία, ἢ καὶ ἐνδεχομένως δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μαθητῆς μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τῆς λέξης.

³⁰ Ἡ παρέκβαση πού ἀκολουθεῖ βασίζεται στὸ Ραπαϊοάννου 2017δ: 150-153.

³¹ Βλ. π.χ. 7, *Εἰς τὸ παροιμακὸν ἠήτην τὸ «ἡ σοφία ὠκοδόμησεν ἐναντὶ οἶκον καὶ ὑπῆρξε σὺλοις ἐπίτά»*, καὶ 8, *Τὰ λειπόμενα τῆς προσηρησαμένης ἐξηγήσεως*, ἢ 85,95-105, *Εἰς τὸ «ἄπειρον ὄν τὸ θεῖον καὶ δυσθεώρητον»: ... σήμερον μὲν τὴν περὶ ἐκεῖνο θείον ἡμῶν ἀφαιρήσομαι, αὔριον δέ, εἴ γε θεὸς ἐθέλει, τὴν περὶ ἐκεῖνο λογικὴν τράπεζαν παρῆσομαι ...*

άνωτερης εκπαίδευσης, καθώς οι παραδόσεις προϋποθέτουν γνώσεις ρητορικής θεωρίας και άριστοτελικής λογικής.³² Συνήθως ή διάλεξη παρουσιάζεται ως απάντηση σε άπορία τών φοιτητών, τήν ὁποία ὁ Ψελλὸς ἐπιλύει χρησιμοποιώντας μιὰ ποικιλία ἐρμηνευτικῶν ἐργαλείων. Παραφράζει τὸ σχετικὸ ἐδάφιο,³³ προσφέρει φιλολογικὴ κριτικὴ τοῦ κειμένου συγκρίνοντας χειρόγραφα,³⁴ ἀναλύει τὸν ρυθμὸ τοῦ πεζοῦ λόγου,³⁵ χρησιμοποιεῖ λογικὴ μεθοδολογία³⁶ καὶ ρητορικὴ, ὅπως εἶδαμε, θεωρία,³⁷ ἐπικαλεῖται τὴν πατερικὴ ἐξηγητικὴ παράδοση³⁸ καὶ κυρίως τὴ νεοπλατωνικὴ ἐρμηνευτικὴ, συνήθως μὲ βασικὸ ὁδηγὸ τὸν βυζαντινὸ νεοπλατωνιστὴ Πρόκλο (410/412 – 485).³⁹

Τὰ περισσότερα χωρία ποὺ ἐρμηνεύονται προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη εἴτε, κυρίως, ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Γρηγόριου Ναζιανζηνοῦ, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀντικαθιστοῦν τοὺς Διαλόγους τοῦ Πλάτωνα τῶν νεοπλατωνιστῶν τοῦ πρώιμου Βυζαντίου, τοὺς ὁποίους ὁ Ψελλὸς θεωροῦσε ὅτι ἀναβίωνε. Ὡστόσο συναντοῦμε καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ βυζαντινοῦ («κανόνα»: τὴ θεία λειτουργία ποὺ ἀποδιδόταν στὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο καὶ τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα εἶχε γίνεи πλέον τὸ βασικὸ κείμενο στὴν κωνσταντινουπολίτικὴ λατρεία, τὴν *Κλίμακα* τοῦ Ἰωάννη Σιναΐτη τοῦ ἔβδομου αἰῶνα (ἐξαιρετικὰ δημοφιλὲς μοναστικὸ καὶ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα), καθὼς καὶ ὕμνους

³² Βλ. 98, *Εἰς τὸ «ἐπ' οὐδενὸς οὐδ' ἑνὸς τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ' ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων»* (ρητορικὴ), καὶ 76,11, *Εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ἠητόν*· «πνεῦμα ὁ θεὸς ...» (λογικὴ).

³³ Στὸν Ψελλὸ αὐτὴ ἢ συνήθως βυζαντινὴ πρακτικὴ ὀνομάζεται *παραφράσειν* καὶ *μεταποίησις*· βλ. 71,3-6 καὶ 29-30, *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου, εἰς τὸ «θέλω τὸν πατέρα μείζω εἰπεῖν»*: *Ἡμεῖς δ', ἐπει δοκεῖ τὰ ῥητὰ καὶ ἀσάφειαν τινὰ ἔχειν διὰ τὴν τῶν νοημάτων συστροφὴν, πρὶν ἢ κατὰ μέρος αὐτὰ ἐξηγήσασθαι καὶ τὰς αἰτίας εἰπεῖν δι' ἃς ἕκαστον λέγεται, παραφράσομεν, εἰ δοκεῖ, πρὸς τὸ σαφέστερον, ἵνα τέως τὴν ἐπιτόλαιον διάνοιαν τῶν ῥημάτων γνόντες, οὕτω δὴ καὶ τοῦ βάθους τῶν νοημάτων ἐπήβολοι γένωισθε ... Τοιαύτη μὲν ὡς ἐφικτὸν ἢ τῶν θεολογικῶν τούτων ῥητῶν πρὸς τὸ σαφέστερον μεταποίησις. Βλ. ἐπίσης *Εἰς τὸν δρουγγάριον τῆς βίγλης κῦριω Κωνσταντίνου τὸν Σιφυλίτινον*, ἀξιῶσαντα αὐτὸν μεταβαλεῖν τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους λογικὸν Ὅργανον ἀπὸ τοῦ ἀσαφοῦς ἐπὶ τὸ σαφές = *Phil. min.* I 5.*

³⁴ Π.χ. 19, *Εἰς τὸ θεολογικὸν ἠητόν* τὸ «δέον τὰ ἐναντία τῷ ἐναντίῳ καρ[ποῦσθαι]».

³⁵ Π.χ. 69, *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου, εἰς τὸ «καινοτομοῦνται φύσεις»*, καὶ 73, <Εἶ>ς τὰ ὑποκείμενα ῥητὰ τοῦ ἑπτακαδεκάτου ψαλμοῦ.

³⁶ Π.χ. 3, *Εἰς τὸ «ἐὰν δὲ λεγόντων ἡμῶν»*, καὶ 107, *Εἰς τὸ Σολομώντειον ἠητόν* τὸ «ἀνατέλλων αὐτὸς ...», καὶ εἰς τὸ θεολογικὸν ἠητόν τὸ «ὁ μὲν ἡμέτερος λόγος ...».

³⁷ Π.χ. 27,144-147, *Εἰς τὸ «εἶδον ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ πρὸ ἑτῶν δεκατεσσάρων»*.

³⁸ Π.χ. 108, *Περὶ τοῦ κατὰ τὸν σταυρὸν καὶ τὴν ταφήν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίου*.

³⁹ Γιὰ τὴ νεοπλατωνικὴ ἐρμηνευτικὴ, βλ. σσ. 94-95 σὲ ἐπόμενο κεφάλαιο.

των δύο πιό σημαντικῶν βυζαντινῶν ὑμνογράφων, τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μελωδοῦ, συγγραφέων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ ὄγδοου αἰώνα.⁴⁰

Μέσα ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση αὐτῶν τῶν κειμένων ὁ Ψελλὸς δὲν διδάσκει μόνο θεολογία (ὅπως ἴσως λανθασμένα θὰ λέγαμε ἐμεῖς, καθὼς ὁ Ψελλὸς χαρακτηρίζει αὐτὸ πὺν κάνει ἐξίσου, ἢ μᾶλλον περισσότερο συχνά, «φιλοσοφία»), ἀλλὰ καὶ ἓνα μεγάλο φάσμα μεθόδων. Μάλιστα, κάποιες φορὲς ἔχει κανεῖς τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ χριστιανικὰ κείμενα χρησιμεύουν ἀπλῶς ὡς ἄλλοθι γιὰ νὰ εἰσαγάγει τοὺς φοιτητὲς του σὲ προγενέστερους, ἑλληνορωμαίκοὺς τρόπους σκέψης.⁴¹ Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἂν καὶ κάποιοι στοχαστὲς κυριαρχοῦν, ὅπως ὁ Πρόκλος τὸν ὁποῖο ὁ Ψελλὸς παρουσιάζει ὡς τὸ πιό σημαντικό πρότυπό του,⁴² στὴν εὐρύτητά του ὁ ὀρίζοντας τῶν ἀναφορῶν τοῦ Ψελλοῦ εἶναι ἐντυπωσιακός: ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο στὰ *Χαλδαϊκὰ λόγια* καὶ τὸν Ἐρμῆ Τρισμέγιστο, ἀπὸ τὸν Αἴλιο Ἀριστείδη στὸν Ἰωριγένη, ἀπὸ τὸν Βασίλειο Καισαρείας, τὸν Γρηγόριο Νύσσης καὶ τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο στὸν Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη καὶ τὸν

⁴⁰ 13, *Εἰς τὸ «κύριε, ἐλέησον»* (PG 63: 907,14-48)· 30, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὸ ἠήτην τῆς Κλίμακος* (Κλίμαξ 27· PG 88: 1109b14-c11)· 11, *Εἰς τὸ τροπάριον τοῦ κανόνος τῆς Μεταμορφώσεως ἐκ τῆς πέμπτης ὥδης* (*Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν*· PG 96: 848d2-4)· 12, *Εἰς τὸ «ὡς ἄνθρωπος ἐπάρχω οὐσία, οὐ φαντασία, οὐ θεὸς τῆ τροπῆ τῆς ἀντιδόσεως ἢ φύσις ἢ ἐνοθεῖσά μοι· Χριστὸν ἓνα διό με γινώτε, τὰ ἐξ ὧν ἐν οἷς ἄπερ πέφυκα σφίζοντα»* (*Τῆ Μεγάλῃ Πέμπτῃ*· PG 98: 481b2-5).

⁴¹ Πβ. 51,99-104, *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου, εἰς τὸ «πῶς δὲ οὐκ ἐν τόπῳ πάντως»* φησί, ὅπου ὁ Ψελλὸς δικαιολογεῖ τὴν χρῆση πολλῶν (κυρίως ἐθνικῶν) συγγραφέων ὡς κάτι ἀναγκαῖο γιὰ τοὺς φοιτητὲς του καὶ τὴν πληρότητα τῶν γνώσεών τους: *Ἐγὼ δὲ οὐκ ἄγνοῶ ὅτι ἐκ περιττοῦ πολλὰ τοῖς θεολογικοῖς ἐπεισκυκλῶ ἠητοῖς, ἀλλ' οὔτε φανητιῶν τοῦτο ποιῶ οὐδὲ πολυμαθείας δόξαν θηρώμενος, ἀλλ' ἵν' ὑμεῖς, ὧν τοῖς βιβλίοις μὴ ἐντυγχάνετε, τούτους ἐνταῦθα γνώσκοιτε οἷτινές τέ εἰσι καὶ ἃ ἐγγυγεγράφασι· βούλομαι γὰρ τελέους ὑμᾶς ἐκ τελέων εἶναι καὶ μὴ τοῖς καιριωτάτοις ἐλλείποντας μέρεσιν.*

⁴² Βλ. 54,118-123, *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου, εἰς τὸ «τοῦ δέ, νῦν ἐγὼ ψεύδομαι, δὸς τὸ ἔτερον»*: *Οἷς δὲ δεῖ ἐπεξηγεῖσθαι ὅσῃν τινα προκειμένην, πειρασθαι καὶ ἠθικὰς ἐπάγειν πίστεις καὶ φυσικὰς καὶ θεολογικὰς. οὕτω καὶ Πρόκλος ποιεῖ τὸν Τίμαιον ἐξηγουμένου· ὁ μὲν γὰρ Πορφύριος εἰς τὰ ἠθικὰ μόνα καθήκοντα τὸν λόγον ἔλα, Ἰάμβλιχος δὲ θεολογικῶς μόνον ἐφερμυρένει τὸ προτεθέν, ἀλλ' ὁ μὲν Πρόκλος παντοδαπὸς ταῖς ἐξηγήσεσι γίνεται. Πβ. καὶ Χρονογραφία 6,38: ὡσπερ περίοδον ἐκπληρῶν ἐς Πλωτίνους καὶ Πορφυρίους καὶ Ἰαμβλίχους κατήγειν, μεθ' ὧν δὲ προβαίνων εἰς τὸν θαυμασιώτατον Πρόκλον, ὡς ἐπὶ λιμένα μέγιστον κατασχών.*

Μάξιμο τὸν Ὁμολογητή,⁴³ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό⁴⁴ καὶ τὸν Ἀνδρέα Κρήτης.⁴⁵

Τὸ ἴδιο ἐντυπωσιακὸς εἶναι καὶ ὁ τρόπος διδασκαλίας. Ὁ Ψελλὸς ἀπαντᾷ ἀλλὰ καὶ ἀπευθύνει ἐρωτήσεις στοὺς φοιτητές του, τοὺς προσκαλεῖ νὰ βελτιώσουν τὶς σπουδές τους καὶ τοὺς μιλά μὲ πάθος γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντά του. Συχνὰ τοὺς μαλώνει, εἴτε γιὰ τὸν τρόπο ποὺ προσεγγίζουν τὰ κείμενα, εἴτε γιὰ πιὸ πεζὲς ἀφορμές: μεσολαβεῖ στὴ διένεξη δύο μαθητῶν, παραπονιέται γιὰ μαθητὲς ποὺ ἔρχονται ἀργοπορημένοι, δὲν ἐμφανίζονται λόγω βροχῆς, ἀπουσιάζουν ἀδικαιολόγητα ἀπὸ τὸ μάθημα γιὰ τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ ἀπλῶς εἶναι ἀμελεῖς.⁴⁶ Κάποτε τοὺς ἐπιτίθεται (μεταξὺ σοβαροῦ καὶ ἀστείου) γιὰ νὰ τοὺς διδάξει.⁴⁷ Ἄλλοτε προσπαθεῖ νὰ τοὺς γοητεύσει, μετατρέποντας τὴ διάλεξη σὲ παράσταση: κάποιες φορές ἀντιδικεῖ ἀπευθείας μὲ νοητοὺς συνομιλητὲς (ὅπως στὸ 3,44-67, *Εἰς τὸ «ἐὰν δὲ λεγόντων ἡμῶν»*, μιλώντας στὸν Εὐνόμιο, τὸν κύριο ἀντίπαλο τοῦ Γρηγόριου Ναζιανζηνοῦ, σὰν νὰ ἦταν παρών: ἀλλ' ὦ Εὐνόμιε, πρὸς αὐτὸν ἂν φαίην ἐγώ, ... κτλ.). ἄλλες φορές καταργεῖ τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ κωνσταντινουπολίτικο παρὸν καὶ τὸ ἀθηναϊκὸ παρελθὸν («δὲν

43 Μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ψελλὸς δὲν διστάζει νὰ διαφωνεῖ ὅταν ἔτσι κρίνει· βλ. 59,168-170, *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου, εἰς τὸ «οὗτος ὁ νῦν καταφρονοῦμενος ἦν ὅτε καὶ ὑπὲρ σὲ ἦν»*.

44 Ὁ Ψελλὸς παραπέμπει συχνὰ στὸν Ἰωάννη, τὸν ὁποῖο ὀνομάζει τὸ τῆς *Δαμασκοῦ ἄγαλμα* (65,70-71, *Εἰς τὸ «Θεὸν σταυροῦμενον βλέπειν»*).

45 Στὸν Ἀνδρέα, ὁ Ψελλὸς ἀσκειῖ αὐτὸ ποὺ θὰ ὀνομάζουμε («κριτικὴ τῶν πηγῶν») τὸ σχετικὸ χωρίο εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον (59,186-195, *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου, εἰς τὸ «οὗτος ὁ νῦν καταφρονοῦμενος ἦν ὅτε καὶ ὑπὲρ σὲ ἦν»*): *Καὶ μάρτυς τῷ λόγῳ ὁ τῆς Νόσσης φωστὴρ Γρηγόριος· περὶ γὰρ τοῦ κυριακοῦ σώματος λέγων ἐπάγει ταυτί· ... τοῦτο δὲ ὁ τῆς Κρήτης Ἀνδρέας κεκλοφῶς ὡς οἰκεῖον ἐν τῷ περὶ Λαζάρου λόγῳ ἐξεφώρησεν. ὅθεν καὶ πρῶτον ἐγὼ ἐκείσε τὸ ῥητὸν ἀγανούς, ἐθαύμασα ὅπως πρὸς τὸν ἄλλον αὐτοῦ χαρακτῆρα μετήλλακται, καὶ ἐμοὶ ἔμπνους ἐκείσε γενέσθαι ἔδοξεν· ὡς δ' ὕστερον ἔδρον τοῦ λόγου τὸν πατέρα, ἐκείνον μὲν οὐ πάνν τι ἠτσιασάμην χρυσοῦν κεκλοφῶτα ἱμάτιον, ἐαυτὸν δὲ ἀπεδεξάμην, τὸν Σκύθην ἐγνωκότα μετὰ τοῦ κἀνδους.*

46 Ὅπως βλέπουμε ἀπὸ μιὰ σειρά διαλέξεων ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Antony Littlewood: *Εἰς δύο τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ λογογραφῆσαντας πρὸς ἀλλήλους = Or. min. 20· Ἐμβραδυνάντων τῶν μαθητῶν τῆ τῆς σχολῆς ξυνελεύσει = Or. min. 22· Ὅταν ἔβρεξε καὶ οὐκ ἀνῆλθον οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὴν σχολὴν = Or. min. 21· Πρὸς τοὺς μαθητὰς ἀπολειφθέντας τῆς ἐρμηνείας τοῦ *Περὶ ἐρμηνείας* = Or. min. 23· Ὀνειδίξει τοὺς μαθητὰς ἀμελοῦντας = Or. min. 24.*

47 Ὅπως σὲ δύο γράμματα (Π 145 καὶ 146) ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἐπιστολὴ τοῦ κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου τοῦ *Κυρίτζη* (ἢ ὁποῖα σώζεται ἐπίσης μαζὶ μὲ τὰ κείμενα τοῦ Ψελλοῦ: Π 144), ὅπου ὁ Ψελλὸς μεταξὺ τῶν ἄλλων προσωποποιεῖ καὶ μιλά ἐκ μέρους τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας.

φοβᾶσθε μήπως κανέννας Ἀθηναῖος σᾶς κατηγορήσει γιὰ πονηριά, καὶ σᾶς σύρει στὸν Ἄρειο Πάγο;», ρωτᾷ τοὺς φοιτητές του ποὺ δὲν ἐρμηνεύουν σωστὰ μιὰ δύσκολη φράση τοῦ Γρηγόριου)⁴⁸ ἄλλοτε πάλι σκηνοθετεῖ μιὰ φανταστική δίκη (ὅπως στὸ 14,96-151, *Εἰς τὸ «σοὶ μόνῳ ἡμαρτον καὶ τὸ πονηρὸν ἐνώπιόν σου ἐποίησα», ὅπου οἱ προσωποποιημένοι Θεὸς καὶ Ἄνθρωπος, χρησιμοποιώντας τὴν Ἐδὲμ ὡς χῶρο δικαστηρίου, ἀγορεύουν γιὰ νὰ λύσουν τὶς διαφορὲς τοὺς μπροστὰ σὲ ἓναν φανταστικὸ δικαστὴ — ποὺ ὅμως εἶναι «πέρα ἀπὸ κάθε φαντασία» καθὼς «ποιοὺς θὰ μπορούῦσε νὰ κρίνει τὸν Θεό;»).*

Ἐντέλει ὁ Ψελλὸς σκηνοθετεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς φοιτητές του. Αὐτὸς προχωρᾷ ἀργά, ὅπως δηλώνει, προσπαθώντας νὰ χαλιναγωγῆσει τὴν πείνα τῶν φοιτητῶν του γιὰ μάθηση, καὶ προσφέροντάς τους πνευματικὴ τροφή: «... ἓνα τραπέζι λόγου, ὄχι γεμάτο μὲ καρυκεύματα, καραμέλες λέξεων ἀττικῶν ἢ καλομαγειρεμένα σοφιστικὰ νοήματα, ἀλλὰ μὲ σκέψεις θεϊκὲς καὶ μὲ τὴν κορυφὴ τῆς θεολογίας».⁴⁹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ φοιτητές του τὸν ρίχνουν («σὺν τὸν Ἰωνᾶ, ἐνῶ δὲν ἔχει ἀμαρτήσῃ, μέσα σὲ βυθὸ νοημάτων καὶ ἓνα πέλαγος δογμάτων»)· προσπαθεῖ («νὰ ἀνέβῃ στὴν ἐπιφάνεια, ἀλλὰ δὲν βρίσκει ἀσφαλὲς λιμάνι»)· «εἶμαι δεμένος μὲ αἰώνια δεσμά», ἀναφωνεῖ, («καὶ δὲν ξέρω ἂν τὸ θηρίο θὰ μὲ ξεράσει κι ἐμένα (ὅπως τὸν Ἰωνᾶ) ... ποὺ δὲν ρίχτηκε στὴ θάλασσα ἀπὸ κλήρωση, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἔρωτά μου γιὰ ἐσᾶς»), τῷ δι' ὑμᾶς ἔρωτι.⁵⁰

⁴⁸ 98,49-51, *Εἰς τὸ «ἐπ' οὐδενὸς οὐδ' ἑνὸς τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ' ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων»:* οὐ δεδοίκατε μὴ γράψῃται ὑμᾶς Ἀθηναῖος ἀνήρ πονηρίας, ἐς τὸν Ἄρειον πάγον ἀναγαγών;

⁴⁹ 85,95-105, *Εἰς τὸ «ἄπειρον οὐδ' ἑνὸς τῶν ἀπάντων»:* Ἔχετε οὐδ' ὅτι παῖδες, τὴν τῶν ἀμφιβαλλομένων ἐπίλυσιν. καὶ οἶδα μὲν ὅτι πρὸς τὸ ἐφεξῆς τοῦ λόγου σφραδίζοντες, ὡσπερ ἵπποι δυσήγιοι ὄλω ποδὶ πρὸς ἐκεῖνο φερόμενοι, δυσχερῶς ἀνακόπτεσθε. ἀλλ' ἐγὼ, οἷόν τινα χαλινῶ τῇ σιωπῇ τὸ πρόθυμον ὁμῶν καταρτύνων καὶ μὴ πάντη σφηνγμούς καὶ κινήσεις ἀτόπους περὶ τὰ ὀρεκτὰ βουλόμενος ὑμᾶς ἔχειν, ἀλλ' ἀφαιρεῖν ἐθέλων τῆς ψυχῆς τὴν περὶ τοὺς λόγους λιχνείαν, σήμερον μὲν τὴν περὶ ἐκεῖνο θοίνην ὁμῶν ἀφαιρήσομαι, αἰρεῖον δέ, εἴ γε θεὸς ἐθέλει, τὴν περὶ ἐκεῖνο λογικὴν τροπέαν παραθήσομαι, οὐ καρυκεῖας γέμουσαν οὐδ' Ἀττικῶν γλωττισμάτων οὐδὲ κατατέχνων καὶ σοφιστικῶν νοημάτων, ἀλλ' ἐνοῶν θείων καὶ θεολογιῶν ἀκρότητος, ἧς μόνος οὗτος, ὡς ἔμοιγε δοκεῖ, ὁ μέγας πατὴρ ἐπεβάτευσεν.

⁵⁰ 76,159-170, *Εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ῥητόν:* «πνεῦμα ὁ θεὸς ...»: Ὁρατε εἰς οἷόν με βυθὸν νοημάτων κατηγάγετε καὶ οἶφ' πελάγει δογμάτων, ὡσπερ τὸν Ἰωνᾶ, μηδὲν ἡμαρτηκότα ἀπερρίψατε, ὡς μικροῦ δεῖν καὶ κήτους συλληφθῆναι γαστρὶ; ὅθεν ζητῶ μὲν

Ἄλλὰ ἄς ἐπιστρέψουμε στὰ βιογραφικὰ τοῦ Ψελλοῦ. Μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀνέλιξη καὶ τὴ διδασκτικὴ του δραστηριότητα στὰ χρόνια τοῦ Μονομάχου, ὁ Ψελλὸς ἄρχισε νὰ ἀναδύεται στὸ πολιτικοκοινωνικὸ γίγνεσθαι τῆς Κωνσταντινούπολης. Αὐτὸ σήμαινε φυσικὰ τὴν ἀπόκτηση καὶ ἀνταγωνιστῶν καὶ ἐχθρῶν. Αὐτοῦπεράσπιση ἐκφράζουν τὰ ἐξῆς κείμενα: μιὰ γραπτὴ ὁμολογία πίστεως ἀπευθυνόμενῃ στὸν Μονομάχου (*Ἐκθεσις πίστεως ἐκδοθεῖσα τῷ βασιλεῖ τῷ Μονομάχῳ πρὸς ἔλεγχον τῶν διαβαλλόντων αὐτὸν = Theol. II 35*),⁵¹ δύο ἔμμετροι ψόγοι, ὁ ἓνας μάλιστα στὴ μορφὴ ὑμνογραφικοῦ κανόνα (*Πρὸς τὸν Σαββαίτην*⁵² = *Poem. 21* καὶ *Κανὼν κατὰ τοῦ Ἰακώβου = Poem. 22*· στὴν ἀκροστιχίδα τοῦ κανόνα διαβάζουμε «Ἐγὼ, ὁ Κώνστας, ψάλλω μὲ ρυθμὸ τὸν μεθύστακα Ἰάκωβου» = *Μέθυσον Ἰάκωβον εὐρύθμως ἄδω, Κώνστας*), καὶ μιὰ ἀπολογητικὴ ἐπιστολὴ στὸν τότε μοναχὸ Ἰωάννη Ξιφιλίνο (Π 202) — αὐτὸ τὸ γράμμα, ποῦ θὰ πρέπει νὰ διαβαστεῖ μαζὶ μὲ τὰ δύο ἀμέσως προηγούμενα (Π 200-201), περισσότερο διαφημίζει μὲ εὐφυΐα καὶ ρητορικὴ δεξιοτεχνία τὴ λογιότητα τοῦ Ψελλοῦ, παρὰ φέρει τὸ βᾶρος ιδεολογικοῦ μανιφέστου (ὅπως συνήθως ἔχει ἐρμηνευθεῖ συχνὰ μὲ παρανόγνωση τῶν διακειμενικῶν ἀναφορῶν καὶ ἀπηχῆσεών του).⁵³

Κυρίως ὅμως ὁ Ψελλὸς ἄρχισε νὰ δημιουργεῖ ἕνα δίκτυο γνωριμιῶν ἀπὸ πιθανοὺς προστάτες, φίλους, μαθητὲς καὶ «πελάτες», μορφωμένους ἄνδρες, ἀριστοκράτες ἢ ἐπίδοξους ἀριστοκράτες, πρωταρχικοὺς παραληπτές καὶ ἀκροατὲς τῶν κειμένων ποῦ συζητοῦνται σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίον. Ἀνάμεσα στοὺς φίλους του συναντοῦμε δυὸ ἀνθρώπους ποῦ θὰ παίξουν σημαντικὸ ρόλο στὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ ζωὴ:

ἀνανήξασθαι, οὐκ ἔχω δὲ ὅπως τὴν ἐπικειμένην ἀπόσομαι θάλασσαν ἢ τίσι «λιμέσι» προσορμίσω «εὐδίοις»· ἅπαντα γὰρ μοι ἀλίμενα καταφαίνεται καὶ πανταχοῦ «πέτραι προβλήτιδες», τινὲς δὲ καὶ ὕφαλοι βραχεῖ καλυπτόμεναι ὕδατι. καὶ ὑμεῖς μὲν, ἐπειδὴ μὲ ἅπαξ ἐκρημνίσατε κατὰ τοῦ βυθοῦ, τὸ ἰστίον πετάσαντες ἐπὶ λειοκυμονοῦσης πλεῖτε θαλάσσης· ἐγὼ δὲ ἤδη καὶ «σχισμαῖς ὀρῶν» προσορμίσματα καὶ ποταμοῖς ἀενάοις μεμέρισμαι καὶ «μοχλοῖς αἰωνίοις» καταδεδῆσμημαι· ὦν δὴ ἔνσθηται ἐπεύχομαι μὲν, οὐκ οἶδα δὲ εἰ καμὲ τὸ θηρίον ἐξαγάγοι καὶ ἀπαλλάξει τοῦ κλύδωνος, οὐ κλήρω βληθέντα εἰς θάλασσαν, ἀλλὰ τῷ δι' ὑμᾶς ἔρωτι.

⁵¹ Ἡ ὁμολογία εἶναι βασισιμένη σὲ μεγάλο μέρος στὸ Ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ.

⁵² Γιὰ τὸν ὅποιο, βλ. καὶ Π 374,13-17, *Τῷ Ἀμασειᾷ μητροπολίτῃ* καὶ Π 397,14, *Τῷ πατριάρχῃ λειτουργήσαντι ἐν τῇ Χαλκῇ*.

⁵³ Βλ. π.χ. Criscuolo 1990 καὶ Kaldellis στὸ Kaldellis καὶ Polemis 2015: 24-26 καὶ 168-176· γιὰ τὶς ἀναφορὲς καὶ ἀπηχῆσεις, βλ. τὸ σχετικὸ ὑπόμνημα στὸ Papaniannou 2019a: 527-544. Γιὰ περαιτέρω ἀπολογητικὰ κείμενα τοῦ Ψελλοῦ, βλ. κεφ. 4.

ὁ Κωνσταντῖνος Λειχοῦδης (γενν. περ. 1000), μεγαλύτερος συμμαθητῆς καὶ πρότυπο ρητορικῆς γιὰ τὸν νεαρὸ Ψελλό, ἀργότερα ἔμπιστος σύμβουλος καὶ μεσάζων τοῦ Μονομάχου γιὰ κάποιο διάστημα (μέχρι τὸ 1050);, ἔπειτα πρωτοβεστιάριος στὴν αὐλὴ (μᾶλλον) τοῦ Ἰσαάκιου Κομνηνοῦ καὶ στὴ συνέχεια πατριάρχης (1059-1063).⁵⁴ καὶ ὁ Ἰωάννης Ξιφιλίνος (γενν. περ. 1010), ποὺ μόλις ἀναφέραμε, συνάδελφος τοῦ Ψελλοῦ, διδάσκαλος τῶν νόμων καὶ ἀποδέκτης τὸ 1047 τοῦ τίτλου νομοφύλαξ μὲ τὴ σχετικὴ ἀπόφαση τοῦ Μονομάχου, μετὰ μοναχὸς (τὸ 1054 ἢ καὶ νωρίτερα) κι ἀργότερα, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λειχοῦδη, πατριάρχης (1064-1075).⁵⁵

Σημαντικὴ γνωριμιά αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν καὶ ὁ ἐπίσης στενὸς συνεργάτης τοῦ Μονομάχου Μιχαὴλ Κηρουλάριος (1005/1010 – 1059), ποὺ ἔγινε πατριάρχης τὸ 1043. Παρὰ τὴν ταραχώδη σχέση τους, ὁ Ψελλὸς μποροῦσε νὰ ἀναγνωρίζει στὸν πάτρονα Κηρουλάριο παρόμοιες πνευματικὲς καὶ αἰσθητικὲς προτιμήσεις — ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὶς δέκα (τουλάχιστον) ἐπιστολὲς (Π 104-113) ποὺ τοῦ ἀπηθύθυσε ὁ Ψελλός, καθὼς κι ἀπὸ τὴν ἐγκωμιαστικὴ βιογραφία ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1060: *Ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κῦρ Μιχαὴλ τὸν Κηρουλλάριον* (*Or. fun.* I 1).⁵⁶ Στὴ σχέση του μὲ τὸν Κηρουλάριο ὁ Ψελλὸς ὄφειλε καὶ τὴ φιλία μὲ δυὸ ἀδελφία, ἡ ὁποία θὰ τὸν συνοδέψει μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀνιψιοὺς τοῦ Κηρουλάριου, Κωνσταντῖνο καὶ Νικηφόρο, ποὺ ὁ πατριάρχης ἔστειλε νὰ σπουδάσουν κοντὰ στὸν Ψελλό.

⁵⁴ Πβ. Ψελλός, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν δσιώτατον κῦρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν Λειχοῦδην* = *Or. fun.* I 2 (χρονολογεῖται στὸ 1075), *Χρονογραφία* 7,65-66, καὶ τὶς ἐπιστολὲς Π 147-149 μὲ Oikonomides 1980/1981: 243-246 καὶ Kaldellis στὸ Kaldellis καὶ Polemis 2015: 129-142. Βλ. καὶ σημ. 23 πρὸ πάνω.

⁵⁵ Βλ. Ψελλός, *Ἐπεὶ τοῦ Νομοφύλακος <= Ἰωάννης Ξιφιλίνος> κατὰ τοῦ Ὀφροῦδᾶ* = *Or. for.* 3 (ὁμιλία μὲ τὴν ὁποία ὁ Ψελλός ὑπερασπίστηκε τὸν Ξιφιλίνο ἀπὸ ψευδεῖς κατηγορίες στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1040), τὶς ἐπιστολὲς Π 195-202 (χρονολογοῦνται κυρίως στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1050), καὶ *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κῦρ Ἰωάννην τὸν Ξιφιλῖνον* = *Or. fun.* I 3 (χρονολογεῖται ἐπίσης στὸ 1075). Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Ξιφιλίνων (καὶ τὸν Ἰωάννη), βλ. Wassiliou-Seibt 2012. Βλ. ἐπίσης Polemis στὸ Kaldellis καὶ Polemis 2015: 177-228. Ὁ Ψελλός εἶχε ὡς μαθητὴ του τὸν ἀνιψιὸ τοῦ Ξιφιλίνου, ποὺ ἔφερε ἐπίσης τὸ ὄνομα Ἰωάννης· βλ. Π 195 καὶ 196, *Τῷ Ξιφιλίνῳ*.

⁵⁶ Γιὰ τὸν ἐπιτάφιο, βλ. Polemis στὸ Kaldellis καὶ Polemis 2015: 49-128. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ κείμενο *Περί τοῦ ὅπως ποιητέον χρυσόν*, ποὺ μᾶλλον γράφτηκε γιὰ τὸν Κηρουλάριο (ἔκδ. Bidez 1928).

Τὰ δύο ἀδελφία καὶ ὁ Ψελλὸς ἔγιναν στενοὶ φίλοι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας τους στὴν αὐτοκρατορικὴ διοίκηση στὶς δεκαετίες 1060 καὶ 1070· ἀπὸ τὴ σχέση τους σώζονται: δεκαεννιά ἐπιστολὲς στὸν Κωνσταντῖνο καὶ ἄλλες τέσσερις γιὰ τὸν Νικηφόρο· τὸ ἔργο *Περὶ φιλίας πρὸς τοὺς ἀνεψιούς τοῦ πατριάρχου κϋρ Μιχαήλ* (*Or. min.* 31)· ἓνα αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο, χρυσόβουλλον (*Or. for.* 5), ποὺ ἀφοροῦσε τὸν Κωνσταντῖνο, γραμμένο ἀπὸ τὸν Ψελλὸ γιὰ τὸν Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα· καὶ ἐπίσης ὁ ἐπιτάφιος γιὰ τὸν θεῖο τους Κηρουλάριο (*Or. fun.* I 1), ποὺ ἀπευθύνεται οὐσιαστικὰ στὸν Κωνσταντῖνο καὶ τὸν Νικηφόρο.⁵⁷

Ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς μαθητὲς τοῦ Ψελλοῦ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μονομάχου ἀξίζει ἐπίσης νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὁ Πόθος, γιὸς κάποιου ποὺ ἔφερε τὸ στρατιωτικὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου, φοροεισπράκτορας καὶ ἐπαρχιακὸς δικαστῆς (βλ. Ψελλός, *Πρὸς Πόθον τὸν βεστάρχη*ν ἐρωτήσαντα ποῖος ἐγκωμίων κρείττων = *Or. min.* 15 καὶ *Λόγος ... πρὸς Πόθον βεστάρχη*ν ... περὶ τοῦ θεολογικοῦ χαρακτήρος, ἓνα κείμενο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἀρκετά, καθὼς καὶ 26 ἐπιστολές),⁵⁸ καὶ ὁ Ἰωάννης Ἴταλός (1025 – μετὰ τὸ 1082), ἓνας Ἑλληνας ἀπὸ τὴν Κάτω Ἴταλία, ποὺ ἦρθε στὴν Κωνσταντινούπολη γύρω στὸ 1049, παρακολούθησε τὶς διαλέξεις τοῦ Ψελλοῦ (βλ. τὰ σχετικὰ κείμενα *Εἰς τὸν Λογγίβαρδον Ἰωάννη*ν καταναγκάζοντα αὐτὸν εἰς τὸ ἐρμηνεῦσαι τάχιον τὰ μαθήματα = *Or. min.* 18 καὶ *Ἐπαινος τοῦ Ἰταλοῦ* = *Or. min.* 19) καὶ τελικὰ διαδέχτηκε τὸν Ψελλὸ ὡς ἕπατος τῶν φιλοσόφων τὸ 1070 περίπου.⁵⁹

Τὴν ἴδια περίοδο ὁ Ψελλὸς ξεκίνησε ἐπίσης νὰ ἀποκτᾶ σημαντικὴ περιουσία, μεταξὺ τῶν ἄλλων μιὰ κατοικία ποὺ προηγουμένως ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τῶν Δουκῶν, μελλοντικῶν πατρῶνων τοῦ Ψελλοῦ (*Χρονογραφία* 7,99), καὶ ἀρκετὰ μοναστήρια, τὰ περισσότερα στὸν Ὀλυμπο τῆς Βιθυνίας, ποὺ τοῦ παραχώρησε ὁ Μονομάχος μέσω τοῦ νέου θεσμοῦ τῆς *χαριστικῆς* (δωρεᾶς).⁶⁰ Δείγματα τῆς

⁵⁷ Γιὰ τὰ δύο ἀδελφία καὶ κυρίως τὸν Κωνσταντῖνο (γιὰ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε περισσότερα), βλ. Wassiliou-Seibt 2011 καὶ 2018, ὅπου καὶ συζήτηση ὅλης τῆς προγενέστερης καὶ πρόσφατης σχετικῆς βιβλιογραφίας.

⁵⁸ Γιὰ τὸν Πόθο, βλ. Levy 1912: 29 κ.ἑξ.

⁵⁹ Γιὰ τὸν Ἴταλό, βλ. Rigo 2001 (μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία). Γιὰ ἄλλους μαθητὲς τοῦ Ψελλοῦ, πολὺ χρήσιμες εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ τοὺς ἐπιτάφιους λόγους ποὺ συνέθεσε γιὰ ἔξι ἀπὸ αὐτούς· βλ. Sideras 1984: 111-149.

⁶⁰ Πβ. Weiss 1973: 128-152.

νεοαποκτηθείσας εὐμάρειας εἶναι ἐμφανῆ στὶς ἐπιστολές του: ἀφηγεῖται ἓνα πολυτελὲς λουτρό σὲ γράμμα πρὸς τὸν πατριάρχη Κηρουλάριο (Π 104· Magdalino 1988: 111-112)· διαβάζουμε γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ τάφο πὺ ἔχει ἤδη ἐξασφαλίσει μέσα σὲ μοναστήρι πὺ ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία του (Π 433· πβ. Π 500)· γιὰ τὴν εὐχαρίστηση πὺ προσφέρει τὸ κρασὶ (στὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε ἓνα ρητορικὸ ἐγκώμιο: *Ἐγκώμιον εἰς τὸν οἶνον = Or. min.* 30)⁶¹ γιὰ δούλους (*Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανῆν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν = 79,27*), μάγειρες (Π 106,10-11, *Τῷ πατριάρχει κῦρ Μιχαήλ*) καὶ ὑπηρέτες — μερικὸς ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ Ψελλὸς ὑποπεύθηκε γιὰ κλοπὴ (Π 66, *Εἰς τὸν καίσαρα Ἰωάννην τὸν Δούκαν*)· γιὰ ἰδιωτικὸ ἱερέα (τὸν ὁποῖο περιπαίζει σὲ ἓναν δεινὸ ψόγο: *Πρὸς τὸν ἑαυτοῦ παπᾶν = Or. min.* 16)· γιὰ πολῦτιμες εἰκόνες (Π 131,53-56, *Τῷ πρωτοπροέδρῳ κῦρ Κωνσταντίνῳ τῷ ἀνεπιῶ τοῦ πατριάρχου κῦρ Μιχαήλ*)· γιὰ ἀγάλματα (Π 331, <*Τῷ κριτῇ τῶν Κατωτικῶν*>)· καὶ βέβαια γιὰ βιβλία, στὰ ὁποῖα, ὅπως γράφει συχνὰ ὁ Ψελλὸς, ἀφιέρωνε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου του «ζώντας γύρω ἀπὸ αὐτὰ καὶ τὰ ἄψυχα πλέον λόγια τῶν συγγραφέων τους».⁶²

Τὰ πράγματα ἄρχισαν νὰ ἀλλάζουν τὴ δεκαετία τοῦ 1050. Ἡ βιολογικὴ κόρη τοῦ Ψελλοῦ Στυλιανὴ πέθανε γύρω στὸ 1052· ἔχουμε τὸν συγκινητικὸ λόγον πὺ συνέγραψε πρὸς τιμὴν της: *Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανῆν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν*. Τὸ 1053, ὁ Ψελλὸς προσπάθησε νὰ ἐξασφαλίσει ἓναν καλὸ γάμον γιὰ τὴν υἱοθετημένη κόρη του Εὐφημία, ἀλλὰ χωρὶς ἐπιτυχία· ὁ ἀρραβῶνας της μὲ κάποιον Ἐλπίδιο Κεγχρῆ διαλύθηκε τελικὰ τὸ 1056.⁶³ Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1054, ὁ Ψελλὸς ἔγραψε ἓναν ἀκόμη ἐπιτάφιο λόγον, αὐτὴ τὴ φορὰ γιὰ τὴ μητέρα του Θεοδότη, ἓνα ἐκτενέστατο κείμενο μὲ ἔντονο αὐτοβιογραφικὸ χαρακτήρα: *Ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα*. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἡ θεαματικὴ σταδιοδρομία πὺ εἶχε προηγηθεῖ (καὶ ἡ δική του, καὶ αὐτὴ κοντινῶν φίλων του ὅπως ὁ Μαυρόπους, ὁ Λειχοῦδης καὶ ὁ Ξιφιλίνος)

⁶¹ Βλ. καὶ Coco 2018 μὲ Kolovou 2012.

⁶² Π 283,14-15, *Τῷ μαγίστρῳ Εὐστρατίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τῷ Χοιροσφάκτῃ: Ζῶ δὲ περὶ τὰ βιβλία καὶ τὰς ἀψύχους ὁμιλίας τῶν συγγραμμένων αὐτά*. Πβ. π.χ. Π 504,7-11: *Ὅμως ζῶ ἐπὶ τοῖς βιβλίοις· πάντα γὰρ σπλεξάμενος, ἐν μέσῳ τούτων ἔμαντὸν ἰδρῶσα· καί, ὡσπερ ἐν πολυανθεῖ λειμῶνι γενόμενος, ἄλλο τι ἐξ ἄλλου καρποῦμαι καὶ δρέπομαι. ἀλλ' ἄψυχος ὁ λειμῶν οὗτος...* Βλ. καὶ πὺ κάτω, σημ. 108.

⁶³ *Ἐπιτάφιος = Or. for.* 4· Jenkins στὸ Kaldellis 2006α: 139-156· Reinsch 2008.